

معرفی و آسیب‌شناسی کتاب‌های درسی آموزش هنر با موضوع زندگی و آثار استاد محمود فرشچیان

(وزارت آموزش و پرورش؛ از سال ۱۳۶۲ تاکنون)

امیررضایی نبرد^{۱*}

۱. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، گروه مطالعات عالی هنر، پردیس
هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۲/۱
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۵/۲۱
صفحه ۳۲-۴۷

چکیده

بیان مسئله: بدون تردید، هنر یکی از مؤثرترین شاخصه‌های توسعه فرهنگی در طول تاریخ بشری بوده است. از سوی دیگر پایداری و رشد هنر در متن فرهنگ، در گرو آموزش علمی میسر بوده است. یکی از بهترین شیوه‌های آموزش هنر هم، آشنایی دانش‌آموزان با نحوه سیر وسلوک اخلاقی بزرگان هنر و شناخت و بررسی آثار ارزشمند آن‌ها است. در این میان زندگی و آثار استاد محمود فرشچیان به عنوان مصداق بارزی از این بزرگان مورد تأمل بوده است.

هدف مقاله: هدف در گام نخست، معرفی و توصیف دقیق و مستند کتاب‌های درسی آموزش هنر با موضوع استاد فرشچیان و در گام بعدی، آسیب‌شناسی و شناخت نقاط قوت و ضعف این منابع، جهت اتخاذ سیاست‌های راهبردی و مؤثر در این زمینه بوده است.

سؤال مقاله: آیا کتاب‌های درسی آموزش هنر با موضوع استاد محمود فرشچیان به طور مستند و جامع معرفی و توصیف شده‌اند؟ و آیا این منابع حساس به لحاظ نقش آموزشی و پرورشی‌شان، آسیب‌شناسی و تحلیل شده‌اند؟

روش تحقیق: این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی و با اسناد و اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی، ضمن معرفی و توصیف نسبتاً جامع کتاب‌های درسی آموزش هنر (با محوریت فرشچیان)، به ویژه کتاب‌های مقطع راهنمایی، از سال ۱۳۶۲ تاکنون که توسط آموزش و پرورش منتشر شده‌اند، به آسیب‌شناسی فرم و محتوای این منابع پرداخته است.

نتیجه‌گیری: ضمن تحسین وزارت آموزش و پرورش در بازتاب دادن زندگی و آثار فرشچیان در کتاب‌های درسی آموزش هنر، مطالب و آثار درباره هنرمند، دارای کاستی‌ها و کمبودهای جدی علمی-پژوهشی هستند که فهرست آن‌ها در پایان این مقاله درج شده است. آسیب‌شناسی اصولی این کتاب‌ها، می‌تواند بر غنای این نوع از منابع آموزشی بیفزاید. **واژگان کلیدی:** وزارت آموزش و پرورش، کتاب درسی، آموزش هنر، محمود فرشچیان.



■ ■ ■ Case-Study Article

doi 10.30508/FHJA.2020.44495

Introduction and Pathology of Art Teaching Textbooks on the Life and Works of Master Mahmoud Farshchian

(Ministry of Education; since 1983)

Amir rezaei nabard*¹

1. PhD student in Comparative and Analytical History of Islamic Art, Department of
Advanced Studies in Art, College of Fine Arts, University of Tehran, Iran

Received: 20/4/2020
Accepted: 11/8/2020
Page 33-47

Abstract:

Undoubtedly, art has been one of the most influential features of cultural development throughout human history. On the other hand, the sustainability and growth of art in the context of culture has been possible depending on scientific education. One of the best ways to teach art is to acquaint students with the moral course of the greats of art and to recognize and evaluate their valuable works. In the meantime, the life and works of Master Farshchian have been considered as a clear example of these great men.

Master Mahmoud Farshchian, as the most famous contemporary Iranian painter and as a world-renowned artist, has made a significant contribution to the revival and promotion of Iranian painting and traditional arts in general in the contemporary period. Throughout his professional life, he has always defended the lofty and eternal position of Iranian painting, both by writing early articles and by the works he has created during his career. He has never, in fact, degraded the status of Iranian painting, both nationally and internationally. Farshchian brought the fame of Iranian culture and art to the attention of the world, especially Europe and the United States, by teaching, lecturing, and setting up his exhibitions at major universities and art centers around the world.

The artist has earned such a status during his lifetime that he has received inscriptions from high-ranking kings and officials, presidents and prime ministers of various countries, as well as museums, libraries, personal collectors and art enthusiasts. Prominent university professors and internationally renowned artists, although they consider Farshchian to be the origin of Isfahan and Iran, consider him to belong to the world's cultural and artistic heritage with great insight and his works in interaction and understanding between people of different civilizations.

They have been considered effective and efficient. In this regard, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization; UNESCO has published selected works by Mahmoud Farshchian in two voluminous volumes by Homai Publications in New York and in the printing presses of Zalborg, Germany (1991) and Florence, Italy (2004). The German edition of the book has been introduced as the most exquisite art book of the present age. Federico Mayor and Quichiro Matsura, former UNESCO executives, have also written valuable introductions to the work. The artist's name is registered in the list of 21st century intellectuals and now in Iran, the style and method of Farshchian is well known and due to its wide and undeniable effects, it has countless followers who have created a certain school of this style. Of course, in addition to influencing contemporary Iranian painting trends, it has also had significant effects on Iranian national and traditional arts.

However, given such a position, one of the most appropriate and strategic measures of the Ministry of Education has been to appreciate and protect the personality of this famous artist in the form of assigning lessons or chapters to his life and works in textbooks.

Target: The first step was to introduce and describe accurately and documented art textbooks on the subject of Mahmoud Farshchian, and in the next step, pathology and recognition of the strengths and weaknesses of these resources, to adopt strategic and effective policies in this field.

Question or hypothesis: Basically, from the beginning until now, have the textbooks for teaching art on the subject of Mahmoud Farshchian been documented and comprehensively described and described? And have these sensitive resources been pathologically analyzed in terms of their educational role?

Research Methods: This research, with a descriptive-analytical method and with library and field documents and information, while introducing and describing the relatively comprehensive textbooks of art education textbooks (with Farshchian focus), especially middle school textbooks, since 1983 by teaching and Breeding has been published, addressing the pathology of the form and content of these resources.

Conclusion: In this research, an attempt was made to introduce and describe the relatively comprehensive textbooks of art education, especially middle school textbooks, which have been published by education since 1983, to analyze and pathology of the form and content of these resources.

As mentioned in the text, the reflection of the life and works of Master Mahmoud Farshchian in the form of art education books has been a very correct and worthy action by education, which in addition to the technical and educational dimension of the artist's works can be inspiring and encouraging. Students and students should be talented, on the other hand, it is a reminder to honor and the enduring figures and artistic figures who have always been emphasized by human and Islamic teachings. From this point of view, the measured action of the «Educational Research and Planning Organization» of the Ministry of Education, especially about a high-profile and global figure such as Mahmoud Farshchian, is highly commendable.

From another point of view, along with these advantages, there are shortcomings and disadvantages that the author has obtained by carefully observing the publication of educational books on the art of life and Farshchian's works in recent decades. It is hoped that this pathology and recognition of strengths and weaknesses, which is based solely on sincerity and compassion, and based on the original expertise of the author (Farshchian Studies), at least as a scientific and research proposal to the «Educational Research and Planning Organization» Be considered and followed up. If these shortcomings were raised by a not-so-prominent and irresponsible organization, as well as by a not-so-prominent artist, perhaps it would have been tolerated. However, we are dealing with the most sensitive and fundamental organization responsible for the education of the country and with the most prominent Iranian painter or artist. Undoubtedly, if this research is an example of pathology or scientific and constructive critique, it can be effective and efficient in adopting macro and strategic policies of the Ministry of Education on the subject of this article.

Key Words: Ministry of Education, Textbook, Art Education, Mahmoud Farshchian.

References

- Akbari Sheldareh, Fereydoun, Jebli Akeh, Parichehr, Najaran, Farah (2015). *Persian, temperament: elementary School fifth grade*. First Edition, Tehran: Ministry of Education, General Directorate of Publishing Supervision and Distribution of Educational Materials (in Persian).
- Hori, Abbas; Shahbadaghi, Azam (2015). *Methods of citation in scientific writings: International guidelines*. Fourth Edition, Tehran: University of Tehran Press (in Persian).
- Rezaeinabard, Amir (June 10, 2013). Interview with Master Mohammad Ali Rajabi, Tehran.
- _____ (June 19, 2017). Interview with Master Mohammad Mehdi Herati, Tehran.
- _____ (June 20, 2017). Interview with Master Mohammad Ali Rajabi, Tehran.
- Rajabi, Mohammad Ali (1983). *Art: Fourth and fifth grade*. Tehran: Ministry of Education, Art and Sampling Research Office, Art Preparation and Compilation Team (in Persian).
- Goodarznia, Mohaddeseh (2010). *Master Farshchian*. Tehran: School Publications (in Persian).
- Education. (May 2014). Archive of «Educational Research and Planning Organization» (author's face-to-face reference) (in Persian).
- Harati, Mohammad Mehdi (1987). *Art education*. Tehran: Ministry of Education, Research and Planning Office and textbook writing (in Persian).
- Harati, Mohammad Mehdi and Hadi Haji Aghajani (1994). *Art Teaching Method: The first art textbook*. Tehran: Ministry of Education, Art Group, Office of Curriculum Planning and Compilation (in Persian).
- Harati, Mohammad Mehdi, et al. (1992). *Art Education: For the second year students of the academic guidance course*. Tehran: Ministry of Education, Office of Curriculum Planning and Compilation (in Persian).
- Harati, Mohammad Mehdi, et al. (1998). *Art Education: Third Year of Academic Supervision*. Tehran: Ministry of Education, Research and Educational Planning Organization\ (in Persian).

مقدمه و بیان مسئله

استاد محمود فرشچیان، به عنوان پرآوازه‌ترین نگارگر معاصر ایرانی و به عنوان هنرمندی با اعتبار جهانی، سهم قابل توجهی در احیاء و ارتقاء نگارگری ایرانی و به‌طور کلی هنرهای سنتی در دوره معاصر داشته است. او همواره در طول زندگی حرفه‌ای خود، چه با نگاشتن مقالات آغازین و چه با آثاری که در طول زندگی حرفه‌ای اش آفریده، از جایگاه رفیع و جاویدان نقاشی ایرانی دفاع نموده است. وی هیچگاه تنزل و تخفیف جایگاه نقاشی ایرانی را در عرصه ملی و بین‌المللی برنتابیده است. فرشچیان در دانشگاه‌ها و مراکز مهم هنری جهان، با آموزش، ایراد سخنرانی و برپایی نمایشگاه‌هایش، آوازه فرهنگ و هنر ایران را به گوش جهانیان و به ویژه اروپا و آمریکا رساند. این هنرمند، چنان جایگاهی در زمان حیاتش به دست آورده است که پادشاهان و مقامات عالی‌رتبه، رؤسای جمهور و نخست‌وزیران کشورهای گوناگون، همچنین موزه‌ها و کتابخانه‌ها و مجموعه‌داران شخصی و علاقه‌مندان به هنر به داشتن نگاره‌ای از او، بر خود می‌بالند. استادان برجسته دانشگاهی و هنرشناسان نامدار بین‌المللی، گرچه خاستگاه فرشچیان را اصفهان و ایران می‌دانند، اما با بینشی کلان، وی را متعلق به میراث فرهنگی و هنری جهان برشمردند و آثار او را در تعامل و تفاهم بین مردمان تمدن‌های گوناگون، مؤثر و کارساز قلمداد نموده‌اند.

در همین راستا، سازمان علمی، فرهنگی و تربیتی ملل متحد؛ «یونسکو»^۱ آثار برگزیده استاد فرشچیان را در دو مجلد بسیار نفیس توسط انتشارات «همای»^۲ نیویورک و در چاپخانه‌های سالزبورگ آلمان (۱۳۷۰) و فلورانس ایتالیا (۱۳۸۲) به چاپ رسانده

است. کتاب چاپ آلمان به عنوان نفیس‌ترین کتاب هنری عصر حاضر معرفی شده است. «فدریکو مایورا»^۳ و «کویچیرو ماتسورا»^۴، مدیران پیشین یونسکو نیز مقدمه‌های ارزشمندی بر این آثار نگاشته‌اند. نام هنرمند در فهرست روشنفکران قرن بیست و یکم ثبت و در حال حاضر در ایران سبک و شیوه فرشچیان کاملاً شناخته شده و با توجه به تأثیرات گسترده و غیرقابل انکارش، دارای پیروان بی‌شماری است که مکتب مشخصی از این سبک را به وجود آورده است. البته علاوه بر تأثیر بر جریان‌های نگارگری معاصر ایران، بر هنرهای ملی و سنتی ایرانی نیز تأثیرات قابل‌تأمل و چشمگیری داشته است؛ لذا یکی از اقدامات بسیار شایسته و راهبردی وزارت آموزش و پرورش، قدرشناسی و پاسداشت شخصیت این هنرمند نامدار بوده است که در قالب اختصاص درس یا فصل‌هایی به زندگی و آثار ایشان در کتاب‌های درسی آموزش هنر صورت پذیرفته است. هدف این مقاله، در گام نخست، معرفی و توصیف مستند این منابع و در گام بعدی، آسیب‌شناسی و شناخت نقاط قوت و ضعف این منابع، جهت اتخاذ سیاست‌های راهبردی و مؤثر در این زمینه بوده است.

روش تحقیق

نوع پژوهش بنیادی نظری و روش این مقاله، توصیفی و تحلیلی است که با اسناد و اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی، کوشش شده است که ضمن معرفی و توصیف نسبتاً جامع کتاب‌های درسی آموزش هنر، به ویژه کتاب‌های مقطع راهنمایی، از سال ۱۳۶۲ تاکنون که توسط آموزش و پرورش منتشر شده‌اند، به آسیب‌شناسی فرم و محتوای این منابع و مواد درسی نیز بپردازد.

پیشینه تحقیق

نگارنده نظرات و آثار دیگران درباره زندگی، آثار و اندیشه فرشچیان را از حدود هفتاد سال پیش تاکنون در چهار دسته به طور مفصل و با جزئیات و اطلاعات دقیق کتاب‌شناختی، مورد بررسی قرار داده است که به دلیل حجم زیاد مطالب و فضای محدود این نوشتار، از بیان آن پرهیز شده است، لیکن به طور خلاصه می‌توان گفت که دسته نخست، گفتگوها و نوشتارهای عمومی، دسته دوم، کتاب‌های عمومی و غیرتخصصی، دسته سوم، شامل؛ مقالات علمی-پژوهشی، علمی-ترویجی، همایش، پایان‌نامه‌ها و دسته چهارم، شامل؛ مطالعات کاملاً تخصصی «فرشچیان پژوهی»^۱ می‌شود. بر همین مبنا می‌توان گفت که در خصوص موضوع این پژوهش، تاکنون هیچ مطالعه‌ای صورت نگرفته است. در ادامه ضمن معرفی و توصیف مختصر چگونگی انعکاس زندگی و آثار این هنرمند - باتوجه به الهام‌بخشی و تأثیراتش در آموزش و رشد هنر - در قالب کتاب‌های درسی آموزش هنر، به تحلیل و آسیب‌شناسی ظاهری و محتوایی این منابع پرداخته خواهد شد.

مبانی نظری

بازتاب زندگی و آثار استاد محمود فرشچیان در کتاب‌های درسی آموزش هنر

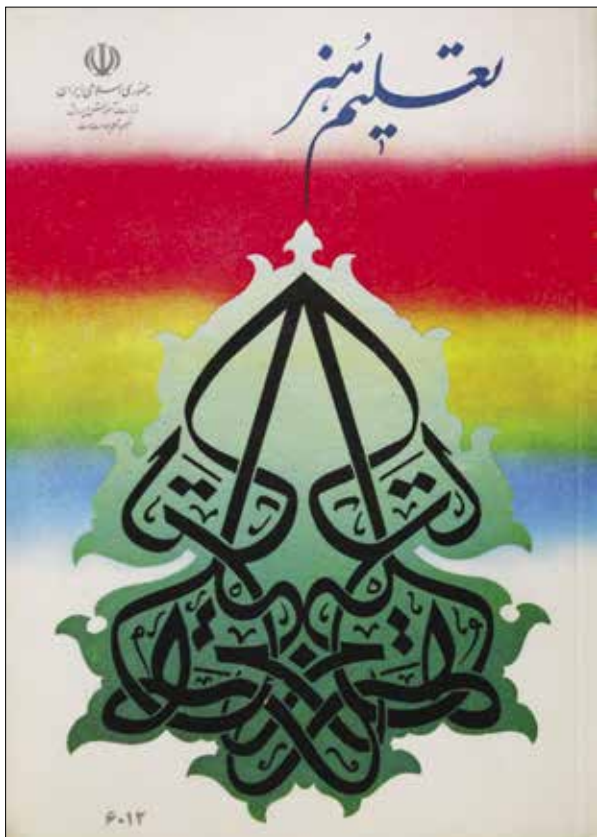
همان گونه که پیش‌تر بیان شد، یکی از تصمیمات و سیاست‌های بسیار اصولی و ارزشمند وزارت آموزش و پرورش، تکریم و ارج نهادن به بزرگان فرهنگ و هنر از جمله؛ شخصیت منحصر به فرد استاد فرشچیان، نگارگر نامدار و چهره ماندگار هنر ایران بوده که در قالب اختصاص درس یا فصل‌هایی به زندگی و آثار ایشان در کتاب‌های درسی آموزش هنر شکل گرفته است. این مهم به کوشش «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» و گروه هنر «دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی» و ناشر سازمان، «شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران»، به سرانجام رسیده است. به‌طور کلی، پیشینه تألیف کتب هنری برای دانش‌آموزان و هنرآموزان، به پیش از انقلاب بازمی‌گردد. نگارنده با مراجعه حضوری به آرشیو «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» آموزش و پرورش، این مسئله را مورد پیگیری و بازبینی قرار داده است. برای مثال، در سال‌های ۱۳۵۱ و ۱۳۵۲، برای دوره راهنمایی تحصیلی و مرحله دوم تعلیمات عمومی، سه کتاب هنر ۱، ۲ و ۳ توسط محمود جواد پور (نقاشی)، محمد احصایی (خط) و منتخب صبا (شکل‌سازی) تألیف شده‌اند (آرشیو سازمان

پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی: ۱۳۹۳). البته تألیف و انتشار کتاب‌های درسی آموزش هنر که در بردارنده مطالب و تصاویری درباره زندگی و آثار استاد محمود فرشچیان هستند، از سال ۱۳۶۲ و با انتشار کتاب هنر دوره ابتدایی (چهارم و پنجم)، تألیف محمدعلی رجبی، آغاز و در شمارگان میلیونی در سطح کشور ادامه یافت. این کتاب علاوه بر پرداختن به زندگی و آثار فرشچیان، نخستین کتاب پس از انقلاب است که برای درس هنر دانش‌آموزان مقطع ابتدایی (چهارم و پنجم) تألیف می‌شد (رضایی نبرد، گفتگو با محمدعلی رجبی: ۱۳۹۲).

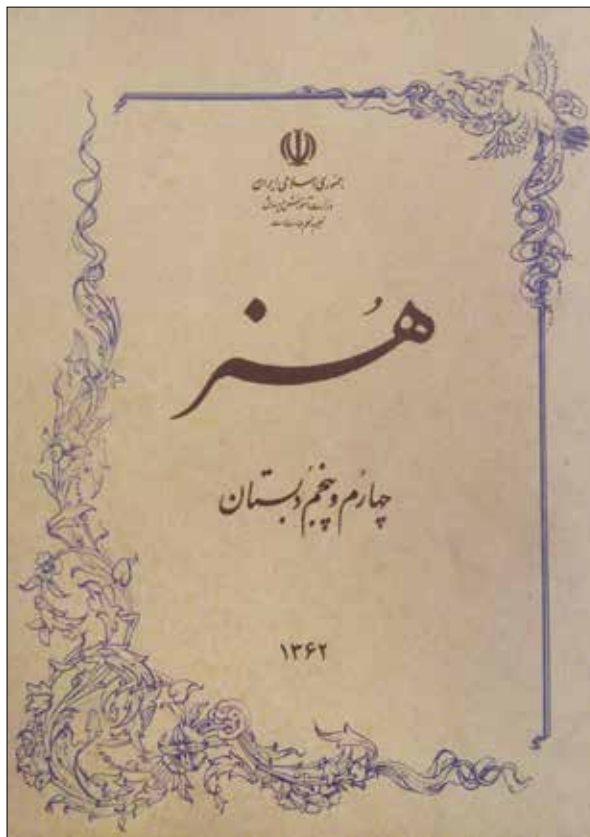
هم‌زمان با این کتاب، کتاب دیگری نیز برای سال‌های اول، دوم و سوم مقطع راهنمایی تألیف شد که البته بعدها در قالب سه کتاب مجزا تألیف شدند. (رضایی نبرد، گفتگو با محمدعلی رجبی: ۱۳۹۶). علاوه بر کتاب هنر رجبی، نگارنده کتاب هنر اول، دوم و سوم مقطع راهنمایی سال ۱۳۶۲ را نیز در آرشیو سازمان یاد شده، مورد بررسی و بازبینی قرار داد که درباره زندگی و آثار فرشچیان مطلبی درج نشده بود. پس از استاد محمدعلی رجبی، دکتر هادی هزاوه‌ای تألیفات مشابه و مرتبط را ادامه می‌دهد و سرانجام، پس از فراز و نشیب‌هایی، استاد محمدمهدی هراتی، از استادان هم‌میزان سازمان، سکان این امور را به دست می‌گیرد که اکنون، دوران بازنشستگی خود را سپری می‌کند (رضایی نبرد، گفتگو با محمدمهدی هراتی: ۱۳۹۶).

به‌هر حال، این سیر تاریخی با تمامی نقاط ضعف و قوتش، سال‌ها به‌عنوان برنامه تثبیت‌شده نظام آموزشی هنر کشور ادامه یافت. در این میان، برخی از هنرمندان و نویسندگان، پیش‌گام بوده‌اند که از این میان می‌توان به استادان طراحی و نقاشی: محمدعلی رجبی، محمدمهدی هراتی، محمدعلی کشاورز، جعفر پوررهنما و یدالله درخشانی و در بخش خوشنویسی می‌توان به؛ هادی حاجی آفاجانی اشاره نمود. در این میان، علاوه بر محمدعلی رجبی و هادی هزاوه‌ای که از پیش‌کسوتان این عرصه هستند، محمدمهدی هراتی، نقش فعال و پررنگ‌تری داشته است.

در ادامه صرفاً کتاب‌های درسی آموزش هنر که هر یک به‌طور مستقل و قابل توجه درباره زندگی و آثار هنرمند یا از هنرمند مطلب و تصویری آورده‌اند، معرفی و توصیف، و سرانجام مورد ارزیابی و آسیب‌شناسی قرار می‌گیرند. همچنین از کتاب‌های درسی متأخری که برای دوره متوسطه تألیف گشته و از هنرمند صرفاً یک اثر یا اشاره‌ای بسیار گذرا به هنرمند و آثار وی داشته‌اند، چشم‌پوشی شده است. مانند کتاب فرهنگ و هنر پایه نهم، دوره اول متوسطه که صرفاً در آن نگاره «غرور» و آن هم ناقص و بدون مطلب درج شده



تصویر شماره ۲: کتاب تعلیم هنر (هراتی، ۱۳۶۶)
Figure 2: Art Education Book (Harati, 1987)



تصویر شماره ۱: کتاب هنر: چهارم و پنجم دبستان (رجبی، ۱۳۶۲)
Figure 1: Art book: fourth and fifth grade (Rajabi, 1983)

تکرار نقوش حیوانی (صفحات ۴۱ و ۴۲)؛
سرود ما مسلح به الله اکبریم ۱- نگاره‌های «چوگان» و «خان
سوم رستم» (صفحه ۱۱۱).

اطلاعات کتاب‌شناختی:

عنوان کتاب: تعلیم هنر^۲ (تصویر ۲):

مؤلف: محمد مهدی هراتی؛

مقطع تحصیلی: راهنمایی، برای معلم؛

ناشر: شرکت چاپ و نشر ایران؛

سال انتشار: نخست ۱۳۶۶؛

درباره محمود فرشچیان:

فصل نخست: ۲- اثرات تربیتی هنر از دیدگاه تاریخ: نگاره
«مرغان بهشتی» (صفحه ۴۰).

است. همچنین، در کتاب آموزش هنر اول راهنمایی، مطلبی
در رابطه با استاد فرشچیان درج نشده است.

معرفی کتاب‌های درسی آموزش هنر

اطلاعات کتاب‌شناختی:

عنوان کتاب: هنر (تصویر ۱):

مؤلف: محمد علی رجبی؛

مقطع: چهارم و پنجم دبستان؛

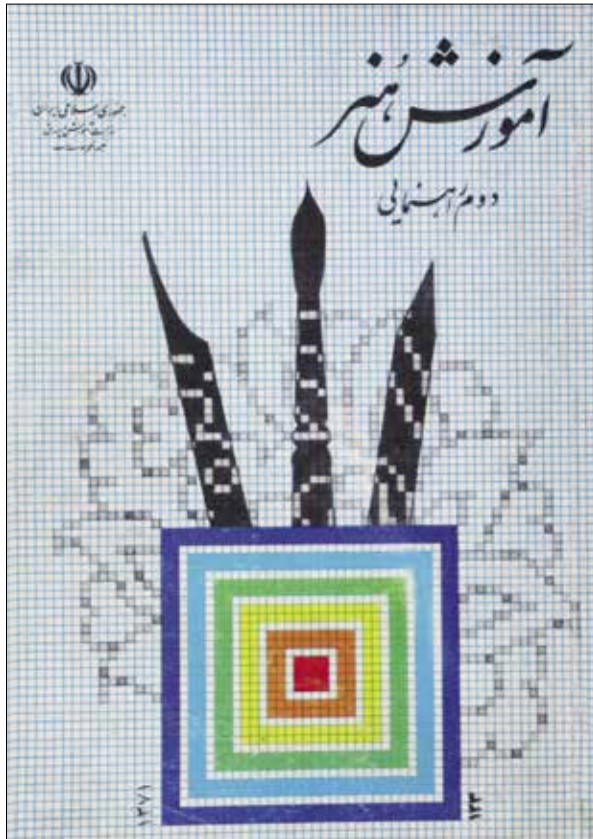
ناشر: شرکت چاپ و نشر ایران؛

سال انتشار: نخست ۱۳۶۲؛

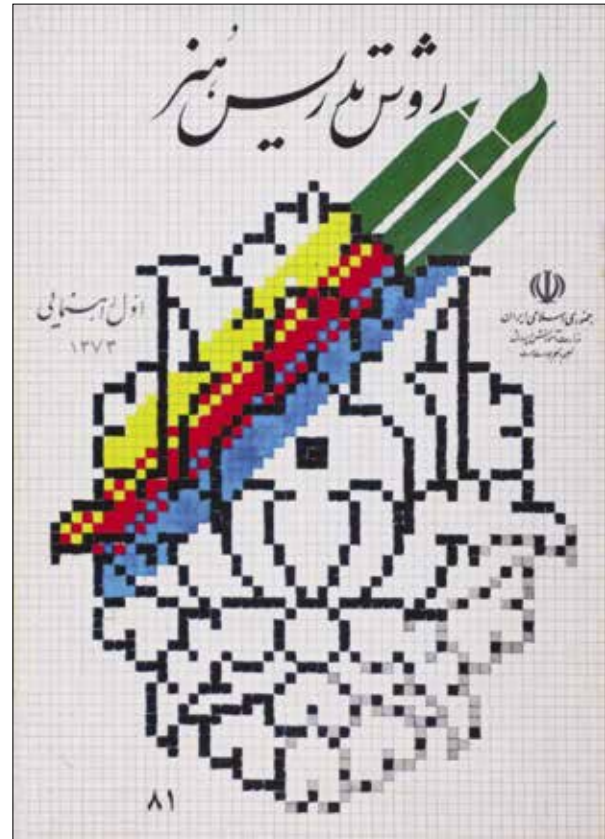
درباره محمود فرشچیان:

نقاشی- طراحی ۱. سیاه قلم پرندگان (صفحه ۱۹)؛

نقاشی- طراحی ۲. سیاه قلم‌های در جست‌وجوی دانش و



تصویر شماره ۴: کتاب آموزش هنر: دوم راهنمایی (هراتی و همکاران، ۱۳۷۱)
Figure4: Art Education Book: Second Grade (Harati et al., 1992)



تصویر شماره ۳: کتاب روش تدریس هنر: اول راهنمایی (هراتی و حاجی آقاجانی، ۱۳۷۳)
Figure3: Art Teaching Method Book: The First Guide (Harati and Haji Aghajani, 1994)

اطلاعات کتاب‌شناختی:

عنوان کتاب: آموزش هنر^{۱۰} (تصویر ۴):

مؤلفان: طراحی و نقاشی؛ محمد مهدی هراتی، محمد علی

کشاورز، جعفر پوررهنما و یدالله درخشانی؛

خوشنویسی؛ هادی حاجی آقاجانی؛

مقطع تحصیلی: سال دوم دوره راهنمایی تحصیلی؛

ناشر: شرکت چاپ و نشر ایران؛

سال انتشار: ۱۳۷۱؛

درباره محمود فرشچیان:

درس نهم: زندگی‌نامه استاد محمود فرشچیان؛

تصویر چهره استاد (صفحه ۴۴) و نگاره‌های «پناه» (صفحه

۴۵)، «تداوم» (صفحه ۴۶) و بخشی از «شکار» (صفحه ۴۷)؛

درس دوازدهم: سیاه‌قلم تکرار نقوش حیوانی (صفحه ۶۱)؛

درس پانزدهم: سیاه‌قلم حضرت یونس (ع)^{۱۱} (صفحه ۷۱)

(تصاویر ۴-۱-۲-۳-۴-۵-۶)؛

عنوان کتاب: روش تدریس هنر^۸ (تصویر ۳):

مؤلفان: نقاشی و طراحی؛ محمد مهدی هراتی، خوشنویسی؛

هادی حاجی آقاجانی؛

مقطع تحصیلی: سال اول دوره راهنمایی تحصیلی؛

ناشر: شرکت چاپ و نشر ایران؛

سال انتشار: ۱۳۷۳؛

درباره محمود فرشچیان:

درس پنجم: درباره نقاشی ایران^۹ (صفحات ۴۵-۴۹)؛



تصویر شماره ۴-۳: نگاره «تداوم» کتاب آموزش هنر، دوم راهنمایی، ۱۳۷۱ (صفحه ۴۶)
Figure 43-: «Continuation», Art Education, second grade, 1992 (page 46)



تصویر شماره ۴-۲: نگاره «پناه» (یتیم‌نوازی)، کتاب آموزش هنر، دوم راهنمایی، ۱۳۷۱ (صفحه ۴۵)
Figure 42-: «Shelter», Art Education book, second grade, 1992 (page 45)



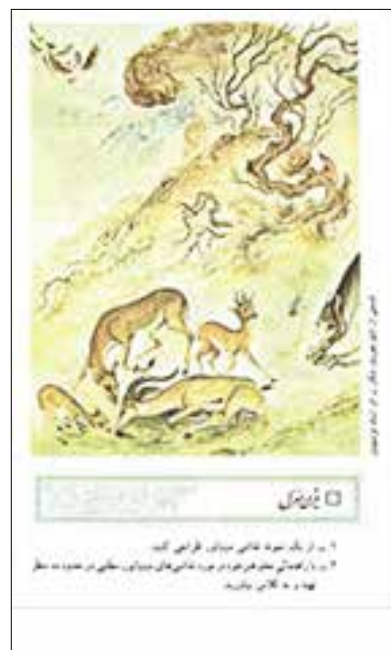
تصویر شماره ۴-۱: زندگی‌نامه استاد فرشچیان، کتاب آموزش هنر، دوم راهنمایی، ۱۳۷۱ (صفحه ۴۴)
Figure 41-: Biography of Master Farshchian, Art Education Book, Secondary School, 1992 (Page 44)



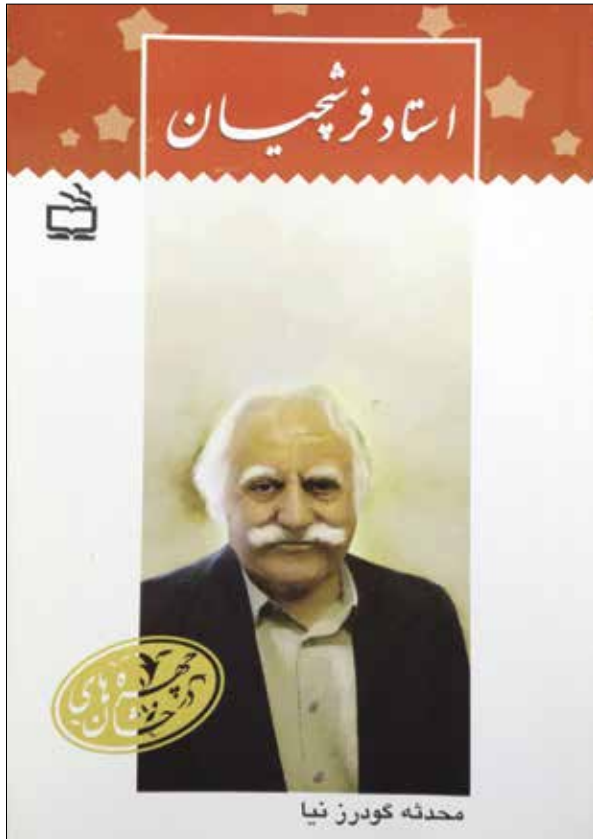
تصویر شماره ۴-۶: سیاه‌قلم حضرت یونس (ع)، کتاب آموزش هنر، دوم راهنمایی، ۱۳۷۱ (صفحه ۷۱)
Figure 46-: The Black Pen of Younis, Art Education Book, second grade, 1992 (Page 71)



تصویر شماره ۴-۵: سیاه‌قلم تکرار نقوش حیوانی، کتاب آموزش هنر، دوم راهنمایی، ۱۳۷۱ (صفحه ۶۱)
Figure 45-: Black pen, repetition of animal motifs, Art Education book second grade, 1992 (page 61)



تصویر شماره ۴-۴: بخشی از نگاره «شکار»، کتاب آموزش هنر، دوم راهنمایی، ۱۳۷۱ (صفحه ۴۷)
Figure 44-: Part of the painting «Hunting», Art Education Book, second grade, 1992 (Page 47)



تصویر شماره ۶: کتاب استاد فرشچیان (گودرز نیا، ۱۳۸۹)
Figure6: Master Farshchian's book (Goodarznia, 2010)



تصویر شماره ۵: کتاب آموزش هنر: سوم راهنمایی (هراتی و همکاران، ۱۳۷۷)
Figure5: Art Education book: third grade (Harati et al., 1998)

اطلاعات کتاب شناختی:

عنوان کتاب: استاد فرشچیان (تصویر ۶):

مؤلف: محدثه گودرز نیا؛

ناشر: انتشارات مدرسه؛

سال انتشار: نخست ۱۳۸۹؛

درباره محمود فرشچیان:

از دیگر تألیفات اخیر سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی که زیر نظر شورای کارشناسی دفتر انتشارات کمک آموزشی، انجام گرفت، کتاب استاد فرشچیان است که به طور کاملاً مستقل و البته به شکل کلی و مختصر به زندگی و آثار این هنرمند در قالب روایت داستانی پرداخته است. هدف مندرج در پشت این کتاب، «آشنا کردن نسل نوجوان و جوان با زندگی پرفرغ چهره های درخشان عصر حاضر» عنوان شده است (گودرز نیا، ۱۳۸۹: پشت جلد کتاب).

اطلاعات کتاب شناختی:

عنوان کتاب: آموزش هنر^{۱۳} (تصویر ۵):

مؤلفان: محمد مهدی هراتی، محمد علی کشاورز، جعفر پورهنما، یدالله درخشانی و هادی حاجی آقاجانی؛

مقطع تحصیلی: سال سوم دوره راهنمایی تحصیلی

(مرحله دوم تعلیمات عمومی)؛

ناشر: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران؛

سال انتشار: ۱۳۷۷؛

درباره محمود فرشچیان:

درس پانزدهم: سیاه قلم بازگشت یوسف به دامان پدر (صفحه ۷۷) و نگاره «گلستان آتش» (صفحه ۷۹).



تصویر شماره ۷: کتاب فارسی، خوانداری: پنجم دبستان (اکبری شلدره، فریدون و همکاران، ۱۳۹۴)

Figure7: Persian, temperament book: fifth grade (Akbari Sheldareh, Fereydoun et al., 2015)

اطلاعات کتاب‌شناختی:

عنوان کتاب: فارسی، خوانداری: پنجم دبستان (تصویر ۷)؛

مؤلفان: اکبری شلدره، فریدون، جبلی اده، پریچهر، نجان، فرح؛

ناشر: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی؛

سال انتشار: اول ۱۳۹۴؛

دربارهٔ محمود فرشچیان:

فصل چهارم: نام‌آوران - درس ۱۰ - نام نیکو: زندگینامه استاد فرشچیان (صفحات ۷۸ - ۸۲).

نقد و آسیب‌شناسی کتاب‌های درسی آموزش هنر

کتاب‌های آموزش هنر، یادآور گذشته‌های دور و خاطرات تلخ‌وشیرین دوران مدرسه و کلاس هنر است. شیرین به‌خاطر لذت و هیجان کلاس هنر و معلمان دلسوز، هنرمند و هنرشناس و تلخ به دلیل غیرمرتبط بودن معلمان کلاس هنر. به این ترتیب که معلم ریاضی یا هر معلمی که برنامه خاصی نداشت، ناگزیر به سمت کلاس هنر هدایت می‌شد. سپس دانش‌آموزان را به کشیدن یا نوشتن از روی الگوی کتاب ترغیب می‌کرد و خود نیز از پشت پنجره کلاس، نتیجه فوتبال را تخمین می‌زد.

البته ماهیت هنر و جایگاه آن در کشور، مبهم و در حاشیه است. جابه‌جایی تخصص‌ها، علی‌رغم اقدامات مثبتی که تاکنون صورت گرفته است، امری است که تا سطح کلان نیز، گریبان جامعه را گرفته است. برخلاف آنچه که برخی افراد در فضاهای علمی و دانشگاهی می‌پندارند، عمل نقد، آن‌چنان که نهادینه شده است، نکوهش و ایراد و اشکال صرف و تسویه حساب شخصی و غیره نیست، بلکه آنچه که از میراث عقلانی یونانی و ایرانی برجای مانده است، سنجش علمی، اصولی و منصفانه آثاری است که به مدد آن می‌توان به محاسن و معایب اثر یا عملی پی برد و سره‌را از ناسره تشخیص داد.

براین اساس می‌توان گفت که از محاسن انتشار کتاب‌های درسی آموزش هنر وزارت آموزش و پرورش، توجه به میراث فرهنگی و هنر ملی و بومی (از جمله، پرداختن به پرآوازه‌ترین و محبوب‌ترین نگارگر ایرانی؛ استاد فرشچیان)، به جای پرداختن غیرقابل توجه و بی‌مورد به آثار و دستاوردهای خارجی در کتاب‌های آموزشی هنر در سطح کلان است که از اقدامات قابل ستایش وزارت آموزش و پرورش بوده است. نگارنده خود از طریق همین کتاب‌ها، با هنرهای سنتی و ایرانی آشنا شده و رشد کرده و به ویژه با استاد فرشچیان، از همین دوران، یعنی از حدود سال ۱۳۷۲ تاکنون، پیوند بنیادین یافته است. همچنین، نثر روان، خوش‌دستی، خوش‌خوانی و قیمت ارزان و مناسب کتاب‌های آموزش هنر، از دیگر امتیازات و محاسن این نوع کتاب‌های «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» وزارت آموزش و پرورش بوده است.

آسیب‌شناسی موردی کتاب‌های درسی آموزش هنر

باتوجه به مطالعات علمی- پژوهشی نگارنده با عنوان «فرشچیان پژوهی» - که سال‌ها بدان مشغول بوده و

قابل تحسین و ستایش نه تنها نگارنده، بلکه همه اهالی فرهنگ و هنر است. لیکن، باید این نکته را در نظر داشت که با کلی‌گویی و داستان‌پردازی کمتر واقعی و غیر مستند، شاید نتوان هدفی را که در پشت جلد این کتاب درج شده است را محقق ساخت. آیا می‌توان با مطالب سایت‌ها و روزنامه‌ها و به اصطلاح با منابع عامیانه و ژورنالیستی، بزرگان جهانی‌مان را برای چند میلیون دانش‌آموز ایرانی که فردا بنیان‌گذاران نظام علمی و آموزشی خواهند بود، معرفی کرد؟ آیا تعهد و تخصص لازم و ملزوم یکدیگر نیستند؟

همان‌گونه که آشکار است، گمنامی یک هنرمند - البته فرشچیان در این مورد استثناست - سزاوار و شایسته‌تر از معرفی خام و نادرستی است که ممکن است، ذهن پاک و خلاق چند میلیون دانش‌آموز را از شناخت حقیقت و آموزه‌های درست اخلاقی و هنری هنرمند بازدارد. البته این موارد، صرفاً به این کتاب و تنها به قالب روایت داستانی محدود نمی‌شود، بلکه یک آسیب‌شناسی کلی است و می‌توان به دیگر آثار مرتبط درباره فرشچیان تعمیم داد.

امروزه پرداختن به زندگی‌نامه یا همان «بیوگرافی»^۳، در غرب یک تخصص کامل و یک کار رسمی و حرفه‌ای به‌شمار می‌رود و هر ساله کتاب‌های زیادی در این زمینه به چاپ می‌رسد. گذشته از رویکرد علمی غرب و کشورهای توسعه‌یافته به زندگی‌نامه، حتماً شنیده‌اید که آخرین آدامس سرالکس فرگوسن^۴، با احترام فراوان، اکنون در موزه باشگاه منچستر یونایتد به طور واقعی و فیزیکی نگهداری می‌شود. برخی نیز حاضر بوده‌اند تا حدود یک میلیارد تومان بابت این آدامس با افتخار پرداخت نمایند! اما تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری به عنوان یک علم و به عنوان شاخه‌ای از علوم انسانی، و به ویژه پرداختن به زندگی و آثار بزرگان هنر در سرزمین ایران، علاوه بر این که چندان کارنامه مکتوب درخشانی در گذشته نداشته است، هنوز هم فاقد نظام علمی بوده و روشمند نیست.

به‌عنوان مثال می‌توان گفت که هنوز پس از حدود هفتاد سالی که از زندگی هنری استاد فرشچیان به عنوان یکی از شاخص‌ترین چهره‌های هنری ایران می‌گذرد، و با این همه مصاحبه و مطالب - بر اساس گفتگوهای خود هنرمند طی سالیان گذشته - تا چندی پیش به طور دقیق و مستند کیفیت تحصیلات ابتدایی، متوسطه و تکمیلی ایشان مشخص نبوده است. البته بخشی از کتاب «نگار جاویدان»، تألیف نگارنده، به این تحصیلات، بر اساس اسناد و مدارک معتبر و موجود در پرونده

هست - و با توجه به اصل اسناد و مدارک تمامی مراحل زندگی حرفه‌ای استاد فرشچیان که در آرشیوهای ده‌گانه نگارنده موجود بوده است، می‌توان کتاب‌های آموزش هنر یاد شده و به ویژه آخرین کتاب، یعنی کتاب استاد فرشچیان، تألیف محدثه گودرز نیا، را که به طور مستقل و مختص در خصوص استاد فرشچیان نگاشته شده است در این مقاله محدود به طور موردی مورد سنجش و ارزیابی قرار داد.

با اطمینان خاطر می‌توان گفت که کتاب استاد فرشچیان، گرچه مزایای کتاب‌های آموزشی و پرورش را که پیش‌تر بر شمردیم را داراست، اما علاوه بر گاه‌شمار ناقص و نادرست آغاز کتاب، و علاوه بر نداشتن هیچ‌کدام از شیوه‌های متعارف اسناد در نگارش‌های علمی، مانند شیوه‌نامه انجمن روان‌شناسی آمریکا (APA)، شیوه‌نامه انجمن زبان مدرن آمریکا (MLA)، شیوه‌نامه علوم انسانی شیکاگو و شیوه‌نامه ونکوور (حری؛ شاه بداعی: ۱۳۹۴)، منابع بسیار محدود این کتاب نیز، به ویژه منابعی که به زندگی و آثار هنرمند مربوط می‌شوند، فاقد اعتبار علمی و استناددهی پژوهشی هستند. البته معمولاً برای کتاب داستانی که برگرفته از تخیل نویسنده باشد، منابع ذکر نمی‌شود، لیکن وقتی بنیاد اثری بر منابع متکی باشد و در اثر نیز آمده باشد، لاجرم می‌بایستی یک شیوه استناددهی صحیح و متعارف منابع داشته باشد.

همچنین ترتیب اجزا و عناصر کتاب‌شناختی منابع پایانی کتاب، اصولی و روشمند نیست. برای مثال، جز یک مورد، نام هیچ‌یک از ناشران کتب و منابع مربوطه درج نشده است. همچنین عمده مطالب این کتاب، برگرفته از کتاب کیمیاگران نقش، اثر منیژه آرمین است که دارای روایتی داستانی بوده و در سالیان گذشته توسط انتشارات «سوره مهر» منتشر شده است. نگارنده در سال‌های گذشته با سرکار خانم آرمین، محتوای کتاب کیمیاگران نقش را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. نکته دیگر این که آیا شایسته است کتابی که درباره زندگی و آثار فرشچیان است، بدون نقش و تصویر آثار هنرمند باشد؟ به نظر می‌رسد، درج نقاشی‌های هنرمند در کنار روایت جذاب داستانی این کتاب، بتواند انگیزه و شوق هنرآموزان را افزون کند. بدون تردید، قصد مسئولین محترم «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» و نیز نویسنده محترم کتاب استاد فرشچیان، خدمت به چهره‌های درخشان هنری بوده است و این قصد و عقیده، در ذات خود، حتماً و قطعاً

تحصیلی هنرمند، اختصاص یافته است. بدیهی است که شاید بتوان از نارسایی‌های کتاب‌های آموزش هنر اوایل انقلاب به دلیل شرایط و امکانات و فضای اجتماعی آن دوران، چشم‌پوشی کرد، ولیکن وقتی در زمان حاضر نیز کتاب‌های غیراستاندارد و غیرقابل قبولی، حداقل در موضوع این نوشتار و در سطح کلان، همچنان منتشر می‌شوند، بیانگر چالش جدی است. به نظر می‌رسد یک واژه از آغاز شکل‌گیری وزارت آموزش و پرورش، همواره چون حلقه‌ای مفقوده خود را نمایانده است و آن واژه بنیادین «پژوهش» است. شاید عنوان «آموزش، پژوهش و پرورش» برای وزارت‌خانه فعلی مناسب‌تر می‌بود. یا وزارت «آموزش و پژوهش». چرا که، آموزش و پژوهش اصولی و بنیادین، در متن و بطن خود، زمینه الزام به پرورش دانش‌آموز را فراهم خواهد کرد. به هر حال، در کنار محاسن کتاب‌های آموزش هنر که در طول سالیان گذشته به زندگی و آثار فرشچیان پرداخته‌اند، فهرستی از معایب و کاستی‌های این نوع از کتاب‌ها، به شرح زیر اشاره شده است.

آسیب‌شناسی کلی کتاب‌های درسی آموزش هنر

- در معرفی و بررسی آثار فرشچیان، از واژه نارسا، نادرست و بیگانه، مینیاتور غربی به جای نگارگری استفاده شده است.
- مجموعه آثار هنرمند (تکنیکی و کاربردی) اساساً تا قبل از انتشار کتاب‌ها معرفی نشده‌اند؛
- شکل ظاهری و لایه‌های باطنی و مضامین حکمی، فلسفی، عرفانی و غیره مستتر در آثار فرشچیان برای هنرآموزان بررسی و تحلیل نشده است؛
- آثار مربوط به هنرمند، فاقد شناسنامه هستند و صرفاً به نام اثر اشاره شده است و از بیان اسلوب (تکنیک، فن)، ابعاد، سال خلق اثر و مکان نگهداری اثر پرهیز شده است. در برخی آثار، چون «گلستان آتش»، مندرج در کتاب سوم راهنمایی (۱۳۷۷)، از همین عنوان نیز پرهیز شده است و از کل عناصر شناسنامه اثر، صرفاً بیان شده است که استاد فرشچیان چنین چیزی خلق کرده است؛
- آثار هنرمند که دارای غنا و ارزش‌های خطی و به ویژه رنگی منحصر به فردی هستند، با کیفیت نامطلوبی منتشر شده‌اند.
- برخی از آثار، ناقص منتشر شده‌اند. یعنی بخشی از اثر، به شکل غیراصولی برش خورده است؛
- آثار نمونه، شاخص و قدرتمند هنرمند، برای آموزش انتخاب نشده‌اند؛
- اطلاعات مربوط به زندگی هنرمند، ابتدایی، غیرعلمی و

غیرمستند هستند؛

- عدم پویایی، به روز بودن و ویرایش دروس و رکود چندین‌ساله در موضوع هنرمند؛
- پرداختن یک‌طرفه به هنر ارزشمند ایرانی و فرشچیان، بدون بیان تعامل و ارتباطات مؤثر آموزشی با جریان‌ها و مکاتب هنری کلاسیک و معاصر بین‌المللی (تأثیرات و تأثرات)؛
- فقدان استناد علمی و عدم ذکر منابع به عنوان رکن اصلی کار آموزشی و پژوهشی در کتاب‌های آموزش هنر؛
- نپرداختن به سرفصل‌ها و عناوین اصلی رشته هنر، چون: تاریخ هنر، نقد هنر، فلسفه و حکمت هنر به عنوان پیش‌زمینه-ای برای درک عمیق و بهتر آثار فرشچیان (به تناسب مقطع تحصیلی و رشد هنری دانش‌آموز)؛
- عدم نظارت اصولی بر محتوای علمی، آموزشی و پژوهشی کتاب‌های آموزش هنر در موضوع زندگی و آثار استاد فرشچیان؛
- درج درس هنر نگارگری به عنوان یکی از هنرهای مستقل فاخر در ذیل شاخه صنایع دستی که استاد فرشچیان بارها در طول سالیان گذشته از این موضوع به درستی انتقاد کرده‌اند؛
- پرهیز نکردن مسئولان و نویسندگان غیرمتخصص درباره نگاشتن مطالب تخصصی درباره زندگی و آثار استاد فرشچیان؛
- نپرداختن به چگونگی تحصیلات مقطع ابتدایی، متوسطه و تکمیلی هنرمند (اروپا) که می‌تواند هرچند به شکل مختصر، الهام‌بخش دانش‌آموزان باشد؛
- نپرداختن به دستاوردها و خدمات فرهنگی و هنری هنرمند، از جمله: آثار موزه‌ای و نمایشگاهی، آثار منتشره هنرمند، تدریس، داوری، سخنرانی و عضویت‌های هنرمند در مجامع بین‌المللی و مشارکت و بنیان‌گذاری مراکز فرهنگی و هنری؛
- نپرداختن به افتخارات هنرمند، از جمله: جوایز، بزرگداشت‌ها و یادبودها که در انگیزش و اعتماد به نفس دانش‌آموزان مؤثر خواهد بود؛
- عدم درج نظرات برجسته‌ترین مقامات و منتقدان و هنرشناسان بین‌المللی درباره سبک و آثار فرشچیان چون: میور و ماتسورا (مدیران پیشین یونسکو)، کری و لاش، رابینسون، هوانگ جو، بالدینی و غیره؛
- نپرداختن به شخصیت واقعی هنرمند از قبیل: جهان‌بینی و باورهای هنرمند، ویژگی‌های اخلاقی هنرمند و علاقه‌مندی‌های هنرمند؛
- بهره نبردن از وجود خود هنرمند و پیشنهادها، توصیه‌ها و تجارب جهانی ایشان در راستای تدوین سیاست‌های کلی مقوله هنر و تألیف کتب درسی و آموزشی هنر.

نتیجه‌گیری

در این مقاله کوشش بر آن بود که ضمن معرفی و توصیف نسبتاً جامع کتاب‌های درسی آموزش هنر به ویژه کتاب‌های مقطع راهنمایی، از سال ۱۳۶۲ تاکنون که توسط آموزش و پرورش منتشر شده‌اند، به تحلیل و آسیب‌شناسی فرم شکل ظاهری و محتوای این منابع نیز پرداخته شود.

همان گونه که در متن بیان شد، انعکاس زندگی و آثار استاد فرشچیان در قالب کتاب‌های آموزش هنر، اقدامی بسیار درست و شایسته از طرف آموزش و پرورش بوده است که علاوه بر بعد فنی و آموزشی آثار هنرمند که می‌تواند الهام‌بخش و مشوق دانش‌آموزان و هنرآموزان مستعد باشد، از سوی دیگر یادآور تکریم و بزرگداشت چهره‌های ماندگار و مفاخر هنری است که همواره از سوی آموزه‌های انسانی و اسلامی مورد تأکید بوده است. از این نظرگاه، اقدام سنجیده «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» وزارت آموزش و پرورش به ویژه درباره شخصیتی بلندآوازه و جهانی چون محمود استاد فرشچیان، درخور تحسین و ستایش بسیار است. از منظر دیگر و در کنار این محاسن، کاستی‌ها و

مغایبی به چشم می‌خورد که نگارنده با بررسی دقیق انتشار کتب آموزش هنر مربوط به زندگی و آثار فرشچیان در چند دهه اخیر، فهرستی از این موارد را به دست داده است. امید است که این آسیب‌شناسی و شناخت نقاط قوت و ضعف که بر اساس تخصص اصلی نگارنده (فرشچیان پژوهی) صورت پذیرفته است، حداقل به عنوان پیشنهادی علمی و پژوهشی به «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» قلمداد شود و مورد توجه و پیگیری قرار گیرد. بدون تردید، اگر این مقاله، مصداقی از آسیب‌شناسی یا نقد علمی و سازنده باشد، می‌تواند در اتخاذ سیاست‌های راهبردی وزارت آموزش و پرورش، درباره موضوع این نوشتار، مؤثر و کارآمد باشد.

تقدیر و تشکر

استاد فرشچیان از سالیان دور تاکنون، همه گونه لطف در حق نگارنده ارزانی داشته‌اند که بدین وسیله نگارنده سپاس عمیق قلبی خود را به محضر ایشان تقدیم می‌دارد. همچنین نگارنده به دلیل همراهی و همدلی از استادان فرهیخته: جناب آقای محمدعلی رجبی و جناب آقای محمد مهدی هراتی تقدیر و تشکر می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها

1. UNESCO
2. Homai

۳. Zaragoz Federico Mayor، مدیرکل پیشین یونسکو.

۴. Koichiro Matsuura، مدیرکل پیشین یونسکو.

۵. «فرشچیان پژوهی»؛ مانند «حافظ پژوهی» و «سعدی پژوهی»، مجموعه مطالعات بنیادین و علمی-پژوهشی درباره زندگی و آثار محمود فرشچیان، هنرمند جهانی و نگارگر نامدار ایرانی است که برای نخستین بار و از سال ۱۳۸۴ توسط نگارنده بنیان نهاده شده است و تاکنون تداوم و استمرار داشته است. نگارنده در راستای این مطالعات، از ارتباط مستقیم و مستمر چندین ساله با خود هنرمند و نظرات ارزشمند و مساعدت‌های بی‌دریغ ایشان، همواره بهره‌مند بوده است. دستاورد این مطالعات، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر (دانشگاه تربیت مدرس)، رساله دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی (دانشگاه تهران)، چندین کتاب و مقالات متعدد علمی-پژوهشی، علمی-ترویجی، مقالات همایش، طرح پژوهشی، سخنرانی، نشست تخصصی و غیره است که برخی از این آثار منتشر، برخی در نوبت انتشار و برخی نیز در حال آماده‌سازی هستند.

۶. البته در شناسنامه کتاب، بنا بر ملاحظات و شرایط و فضای اجتماعی آن دوران، نام نویسنده (محمد علی رجبی) درج نشده است.

۷. شمارگان هر سال این کتاب، یک و نیم میلیون جلد بوده است. این کتاب پانزده سال عنوان کتاب درسی را داشته است. ۸. این کتاب ویژه معلمان هنر دوره راهنمایی تحصیلی، دانشجویان مراکز تربیت معلم هنر و همچنین کلاس‌های کارآموزی ضمن خدمت بوده است. چاپ نخست این کتاب در سال ۱۳۶۷ بوده است. همچنین، هر سال پنجاه هزار جلد برای معلمان منتشر شده است.

۹. این صفحات، مربوط است به مقاله‌ای از محمود فرشچیان، برگرفته از کتاب محمود فرشچیان، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۵.

۱۰. چاپ نخست این کتاب در سال ۱۳۶۷ بوده است. همچنین، شمارگان آن یک و نیم میلیون جلد در هر سال بوده است.

۱۱. بعدها، این نگاره، یعنی سیاه‌قلم حضرت یونس (ع)، از درس مربوطه حذف شده است.

۱۲. چاپ نخست این کتاب در سال ۱۳۶۸ بوده است. همچنین، هر سال ۹۵۰ هزار جلد منتشر شده است.

13- Biography

۱۴. الکساندر چپمن فرگوسن (Alexander Chapman Ferguson)، مربی نامدار فوتبال بریتانیایی و مربی سابق باشگاه منچستر یونایتد.

فهرست منابع

- اکبری شلدیره، فریدون، جبل‌آده، پرچم‌پر، نجاران، فرح. (۱۳۹۴). فارسی، خوانداری: پنجم دبستان. چاپ اول، تهران: وزارت آموزش و پرورش، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.

- حری، عباس؛ شاه بداعی، اعظم. (۱۳۹۴). *شیوه‌های استناد در نگارش‌های علمی: رهنمودهای بین‌المللی*. چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رضایی نبرد، امیر. (۲۰ خرداد ۱۳۹۳). گفتگو با استاد محمدعلی رجبی، تهران.
- (۱۹ خرداد ۱۳۹۶). گفتگو با استاد محمدمهدی هراتی، تهران.
- (۲۰ خرداد ۱۳۹۶). گفتگو با استاد محمدعلی رجبی، تهران.
- رجبی، محمدعلی. (۱۳۶۲). *هنر: چهارم و پنجم دبستان*. تهران: وزارت آموزش و پرورش، دفتر پژوهش امور هنری و نمونه-سازی، گروه تهیه و تألیف کتب درسی هنر.
- گودرزنیا، محدثه. (۱۳۸۹). *استاد فرشچیان*. تهران: انتشارات مدرسه.
- وزارت آموزش و پرورش. (اردیبهشت ۱۳۹۳). *آرشیو «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» (مراجعه حضوری نگارنده)*.
- هراتی، محمدمهدی. (۱۳۶۶). *تعلیم هنر*. تهران: وزارت آموزش و پرورش، دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی.
- هراتی، محمدمهدی و هادی حاجی آقاچانی. (۱۳۷۳). *روش تدریس هنر: کتاب هنر اول راهنمایی*. تهران: وزارت آموزش و پرورش، گروه هنر، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی.
- هراتی، محمدمهدی و همکاران. (۱۳۷۱). *آموزش هنر: برای دانش‌آموزان سال دوم دوره راهنمایی تحصیلی*. تهران: وزارت آموزش و پرورش، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی.
- هراتی، محمدمهدی و همکاران. (۱۳۷۷). *آموزش هنر: سال سوم دوره راهنمایی تحصیلی*. تهران: وزارت آموزش و پرورش، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.